

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационния труд на Венелин Иванов Николаев

на тема

ФОРМАЛНО И СЕМАНТИЧНО ИЗРАЗЯВАНЕ НА БИОЛОГИЧНИЯ ПОЛ В БАЛКАНСКИЯ ЕЗИКОВ АРЕАЛ

за присъждане на образователната и научна степен „доктор“

в професионално направление 2.1. Филология, докторска програма

„Общо и сравнително езиковедие“ – Балканско езиковедие

към катедра „Общо, индоевропейско и балканско езиковедие“

Научен ръководител: доц. д-р Мая Александрова

Рецензент: доц. д-р Албена Мирчева-Жечкова

Кратка справка за докторанта

Венелин Николаев има образователна степен магистър по класическа филология от ФКНФ на Софийския Университет „Св. Климент Охридски“ (2007 г.) и е дипломиран по гръцка филология от Атинския университет (2006 г.). Владее няколко славянски, романски и германски езика, ползва старогръцки, латински и румънски език, а новогръцкият му език е усвоен на равнище естествен носител. В. Николаев е с богат преподавателски опит по изброените езици, същевременно работи като преводач и дългогодишен сътрудник към български и гръцки преводачески бюра.

В периода 2018 – 2022 Венелин Николаев е редовен докторант във Факултета по славянски филологии на СУ към Катедрата по общо, балканско и индоевропейско езиковедие.

Докторантът е изпълнил всички изисквания за получаване на образователната и научна степен „доктор“, като дисертационният му труд е преминал успешно през вътрешно обсъждане и е насочен към публична защита.

Представяне на дисертацията

Дисертацията на Венелин Николаев *ФОРМАЛНО И СЕМАНТИЧНО ИЗРАЗЯВАНЕ НА БИОЛОГИЧНИЯ ПОЛ В БАЛКАНСКИЯ ЕЗИКОВ АРЕАЛ* обхваща внушителните 425 страници (с библиографията). Трудът се състои от Увод, четири части (една – общотеоретична и три – за рода и пола в български, новогръцки и румънски), Обобщение, Речник на термините, Кратък гръцко-български речник на термините из областта на рода и пола, Библиография (накрая с изредени авторски и електронни източници на илюстративните примери).

В **Увода** като основна цел на своя труд докторантът посочва изследването на „възможностите за системно изразяване на пола като класификационно понятие в езици от балканския ареал: български, гръцки, румънски” и представянето на „морфологичните способности за изразяване на рода и собствено семантичния потенциал на корените, маркирани за пол”. Като обект на изследването са набелязани „начините за езиково кодиране на биологичния пол в някои от езиците, говорени в балканския езиков ареал” и как те се прилагат при хората и при животните (с.13) . Под ‘балкански ареал’ се разбира европейска Турция, България, Албания, континентална и островна Гърция, Румъния и земите на бивша Югославия, като авторът изрично уточнява, че това не е същинско балканистично изследване, а „съпоставително изследване на езици, говорени от балкански общности” (с. 14). Изборът на трите езика е аргументиран с отличното познаване на българския като майчин език и на новогръцкия език, овладян образователно и „изживян в естественото междуличностно общуване” в продължение на години. Що се отнася до румънския език, той е включен по-скоро за пълнота и съпоставка с другите два езика и е представен доста по-схематично, основно по данни от официалните езикови справочници. Този очевиден дисбаланс в обема и интерпретацията на езиковия материал между български и гръцки от една страна, и румънски - от друга, докторантът оправдава с желанието си „да предоставиш на научната общност знания и изводи в сферата, в която си най-добър, отколкото да симулираш благовидно равновесие в третирането на материала” (с. 14).

Методологията на труда се определя от автора като „комплексна”: събиране и класифициране на езиковите данни с „преплитане на класификационен и интерпретативен подход в плана на езиковата синхрония с диахронни екскурси и с епизодични

количествени изчисления” (с. 16). За набавянето на лексикалния материал са използвани голям брой представителни речници и граматика на съвременните български, гръцки и румънски езици, както и основни етимологични речници, сред които *Български етимологичен речник (БЕР)*, *Этимологический словарь русского языка* от М. Фасмер, *Ετυμολογικό λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας* на Г. Бабиньотис *Dictionnaire étymologique du grec ancien. Histoire des mots* от Пиер Шантрен, *Dictionnaire étymologique de la langue latine* от Ерну и Мейе, *Istoria limbii române*. от Александру Розети, *Etymologisch woordenboek: de herkomst van onze woorden* (van Veen & van der Sijs) и др. Тук е моментът да отбележа изключително богатата библиография на дисертацията, включваща над 200 заглавия на различни езици и отделно множество електронни източници за илюстративните примери.

Част I *Полът като биологично, граматично и социално понятие*

В тази част авторът поставя теоретичните основи на своето изследване и представя концепциите, които са водещи в осмислянето на сложната проблематика за пола и неговото граматично изразяване в трите езика.

В обзора на досегашните проучвания по темата се установява, че за българския език са правени изследвания най-вече върху граматическата категория род; за връзката род-пол се цитират публикациите на Б. Енглер и М. Велева (1991), и на Майя Пенчева (1977; 2004).

Като основен източник по темата за рода и пола в международен план В. Николаев посочва монографията на Г. Корбет „Родът” (1994), както и поредицата *Gender across the languages* (2000-2015). Докторантът изрежда също така основните трудове върху гръцката родова система и обръща внимание на факта, че изразяването на пола в балканските езици е недостатъчно изследвано в съпоставителен план. Прави впечатление, че авторът не цитира теоретични разработки върху проблемите на рода и пола в румънския език, който е обект на изследване в дисертацията.

В част I се изяснява до каква степен полът като биологично понятие има своето езиково отражение – напр. в половоспецифичната лексика за одушевени субекти. Особено внимание авторът отделя на проблемите за естествения род и социалния пол при хората - социалните стереотипи в осмислянето на мъжа и жената, маскулинизацията в езика, джендър политиката, за да стигне до извода, че ”биологичният пол в езика никога не е

само биологичен” (с. 25). Логично в тази теоретична част на дисертацията най-подробно се разглежда граматичната категория род в различните езици и се изясняват някои термини (основно по Корбет), като „семантичен остатък”, „подрод”, „открит / прикрит род”, „еπιγεννη σφαιρικοί”, които докторантът използва по-нататък в работата си. На въпроса лексикална или граматическа категория е родът, отнасящ се до многообразието в начините му за изразяване в езиците, В. Николаев е на мнение, че при съществителните „той е едновременно лексикална и граматична категория, защото им е „вътрешно присъщ” (с. 24).

Част II (с. 27-170) , Част III (с. 171 – 362) и Част IV (с. 363 – 386) представляват същинското изследване на рода и пола, както следва в български, новогръцки и румънски език. Методологията и подходът към лингвистичния материал е идентичен за трите езика: събрани в подробни списъци и анализирани са следните семантични категории от лексикалния фонд на български, гръцки и румънски:

- Половоспецифична лексика, свързана с полова идентичност, професии и социални стереотипи: напр. в бълг. съществителни само за мъже са думи като *баща, юначага, побратим, патриарх, ходжа, женкар*, докато само за жени са *кума, етърва, кокона, родилка, дойка* (с. 166-167); в гр. само за жени са думи като *παραδουλεύτρα* ‘слугиня’, *πλόστρα* ‘перачка’, а само за мъже са *βιαστής* ‘изнасилвач’, *ιπλότης* ‘истор. рицар, днес ‘рицар, носител на орден’ (с. 229); в рум. мъжкоспецифични думи са: *holtei* ‘ерген’, *fierar* ‘железар’, *cardinal*; а женскоспецифични - *babă* ‘баба, старица’, *nevastă* ‘жена, съпруга’, *moaşă* ‘акушерка, баба’ (с. 385).
- Половонейтрална (еπιγεννη) лексика: напр. в бълг. *човек, индивид* (м.р.), *особа, персона* (ж.р.), *лице, създаване* (ср.р.), (с. 164 -166) , срв. в гр. *άνθρωπος, πρόσωπο, άτομο* (с. 360-362); в рум. *subiect* ‘субект’, *arbitru* ‘арбитър’ (м.р.), *slugă* ‘слуга/иня’(ж.р.), *personaj* ‘персонаж’ (ср.р.) (с. 385), като в румънски по принцип среден род се използва много рядко за одушевени лица (с. 366).
- Полови асиметрии: напр. в бълг. само за мъже са думи като *боец, подлец, мъдрец, властодържец, кръстоносец*; в гр. само от м.р. са напр. *αλόγονος* ‘наследник, потомък/ка’, *αλόμαχος* ‘ветеран’, *εργοδηγός* ‘ръководител на група работници’ (с.

- 190), както и съдържащите корените *αρρεν-/αρσεν-*, съответно *γυν(αικ-)* и *θηλυ-* за жени (с. 322).
- Хетероними: напр. в бълг. *син* ↔ *дъщеря/щерка*; *младоженец* ↔ *булка*; *бизнесмен* ↔ *бизнесдама*; *кон/жеребец* ↔ *кобила*; *елен* ↔ *кошута*; в гр. *γιος* ‘син’ ↔ *κόρη/θυγατέρα* ‘дъщеря/щерка’; *παλικάρι* ‘младеж’ ↔ *κοπέλα* ‘девойка’; *βόδι/ταύρος* ‘вол/бик’ ↔ *αγελάδα* ‘крава’ (с. 192-194); в рум. *barbat* ↔ *femeie* ‘мъж: жена’, *frate* ↔ *sora* ‘брат: сестра’, *cerb* ↔ *ciuta* ‘елен: кошута’, *berbec* ↔ *oaie* ‘овен: овца’ (с. 367).
 - Зооними – голяма част от универсалните названия на животни са епиценни (половонейтрални): напр. в бълг. *гугутка*, *калинка*, *косатка*, *врабче*, *магаре* (с. 134-135); в гр. *αετός* ‘орел’, *σκόρπιος* ‘скорпион’, *λύκος* ‘вълк’ (с. 351); в рум. *cal* ‘кон’, *porc* ‘домашна свиня’ (с. 368).
 - Заемки и чуждици: напр. в бълг. *пуритан(ка)*, *фен(ка)*, *адвокат(ка)*, *шофьор(ка)*, *русофоб(ка)*, *барман(ка)*, *тарикат(ка)*; в гр. заемки със суфикс *-ερ* *каскавтёр* ‘каскадьор’, *μλοξέρ* ‘боксьор’, *ράπερ* ‘рапър’ (с. 282).

Синтезирани са всички морфологични начини за изразяване на род и пол в трите езика:

- Суфиксация и деривация: напр. в бълг. *българин/-ка*, *балканец/-ка* (същият славянски суфикс за ж.р. е наличен и в рум.: *satean- sateancă* ‘селянин/ка’, с. 374); отглаголни като *пришълец/-ка*; деактивални като *мързеливец/-ка*; след втория корен в сложни думи като *доброволец/-ка*. В гръцки и румънски са разграничени типични мъжкополови (в гр. *-ίστας, -άρας, -άκιος*) и женскополови завършеци (в гр. *-αινα, -ειρα, -ίδα/-ις*; в рум. *-iță* (= слав. *-ица*), *-oaică, -easă*).
- Флексия: напр. в бълг. *съпруг* → *съпруга*; *лигльо* → *лигла*; *преструванко* → *преструванка*; в гр. *αδερφός* ↔ *αδερφή* ‘брат/сестра’, *σκλάβος* ↔ *σκλάβη* ‘роб/иня’, *κούνελος* ↔ *κουνέλα* ‘домашен заек/зайка’; при демоними като *Αθηναίος/-α* ‘атинянин/ка’, *Βαλκάνιος/~α* ‘балканец/ка’ (с. 251-153); в рум. *prieten* – *prietenă* ‘приятел/ка’, *musafir* – *musafiră* ‘гостенин/ка’, *student* – *studentă* ‘студент/ка’, *regizor* – *regizoare* ‘режисьор/ка’ (с. 371- 372).
- Сложно словообразуване – типично за новогръцки при образуване на съществителни с множество втори основи (авторски термин „форманти”) като *νόμος, -λόγος, -γράφος, -ουργός, -αρχος* и мн. др. (с. 266-270). Характерни за

гръцката лексика са и фраземите за лица от двата пола, като γενικός πρόξενος - γενική πρόξενος ‘генерален консул’ (прилагателно + съществително) и ηλεκτρολόγος μηχανικός ‘електроинженер’ (съществително + съществително) (с. 303-319).

- Конверсии (субстантивация): напр. в бълг. *пълнолетен (-тна), подсъдим(-а), вярващ(-а)*; в гр. множество субстантивирани причастия и прилагателни: αγνοούμενος ↔ αγνοουμένη ‘безследно изчезнал/а’, πλούσιος ↔ η πλούσια ‘богаташ/богаташка’, διδάσκων/διδάσκουσα ‘преподаващ/а, преподавател/ка, θανών/θανούσα ‘покойник/ца, букв. умрелият’ (с. 285); в рум. субстантивирани прилагателни (етноними, демониими) като *albanez – albaneză* ‘албанец/ка’; *sofiot – sofiotă* ‘софиянец/ка’ (с. 369-370).

Коментирани са и двуродовите (мъжкоженски) имена: напр. в бълг. *балама, маскара, пияница, разтурикъща, скръндза* (с. 164); в гр. съществителни: ο/η οδηγός ‘шофьор/ка’, ο/η δικηγόρος ‘адвокат/ка’, прилагателни: συμπαθής ‘симпатичен’, ενεργός ‘активен/вна’ ο/η επιστήμονας ‘учен; висшист/ка’ (с. 179 - 181), αστρονόμος, ο/η ‘астроном’, ανθρωπολόγος ‘антрополог/жка’ (с. 266-267); в рум. *buftea* ‘дебелан/а’, *lunilă* ‘заплес’, *șăcală* ‘шегобиец’ (с. 386).

В част III за новогръцкия език авторът се спира подробно на диглосията, която е причина за множество ономаσιολογични дублети в опозиция книжно – народно име, напр. ψαράς [–кнж] ~ αλιέας [+кнж] ‘рибар’; πορτιέρης [–кнж] ~ θυρωρός [+кнж] ‘портиер’.

В семантичен план думите са класифицирани и систематизирани в таблици по професия, религия, мисловни нагласи, обществени практики, идеология, хобита и др. (напр. при съществителните със суфикс *-ист* в бълг: *белетрист(ка), лингвист(ка), пианист(ка), песимист(ка), лобист(ка), дъновист(ка)*, с. 80-82). Обсъждат се стилистичната употреба и преносните значения на думите от неутралната лексика, както и жаргонно-експресивната лексика (напр. в бълг. със суфикса *-ар(ка)*: *връзка(ка), психар(ка), свежар(ка)*, с. 91)

Разгледани са случаите на семантична асиметрия (когато мъжкият и женският аналог имат различен смислов пълнеж, напр. *водоносец е ‘мъж, носач на вода’, докато водоноска е ‘превозно средство, доставящо питейна вода’* с.60); етимологична дублетност (напр. *келепирджия* (тур.) – *авантаджия* (ит.), с. 164); полисемия (напр. при думи като *кифладжия, циркаджия*, с. 165).

В **Обобщението** (с. 389-401) докторантът синтезира приликите и разликите в изразяването на пол и род в трите балкански езика. По отношение на приликите в лексиката за лица са отчетени наличието на полови корелативни двойки (като *зет* ↔ *снаха*, γαμπρός ↔ νόφη, *ginere* ↔ *noră*); асиметрии, свързани с преобладаващото езиково представяне на мъжкия пол; полова диференциация при домашно опитомени животни, хетеронимията при хората и животните. Изброени са морфологичните способности, които са общи за трите езика, но всъщност не са еднакво застъпени: напр. флексията в бълг. е много рядко срещана, за разлика от гръцки, в който се използва и най-активно конверсията от прилагателни към съществителни. Интересно е наблюдението, че т. нар. „обратна деривация” (от женски към мъжки род) е разпространена и в трите езика при наименования на мъжки животни, образувани от женски епитетни названия, напр. *гъска* > *гъсок*; *жаба* > *жабок*; *пуйка* > *пуйак*.

Като основни разлики са посочени: употребата на средния род в румънски основно за неодушевени обекти; значителният количествен превес на двуродови думи в гръцки спрямо български и румънски; силно изразена езикова маскулинизация в български и румънски под влияние на английски и стремежа към „полово-справедлив език”. Според наблюденията на автора ”В езиковата практика и на трите езика се води своеобразна полова борба: от една страна има желание за ясно, формално отчетливо обозначение на жена-та със собствено обозначаващо градиво. От друга страна консервативни патриархални възгледи за житейската непълноценност на жената водят до отпор на езиковата феминизация” (с. 398).

Обща оценка за качествата и приносите на дисертацията и автореферата

Дисертационният труд на В. Николаев е изключително информативен – обработен е огромен обем от езиков материал; направени са класификации на думи в десетки таблици по различни морфо-семантични критерии; систематично и аналитично е проучена лексиката в трите езика въз основа на половите стереотипи за мъже и жени. Освен това: дисертацията (и авторефератът) са написани компетентно, с насоченост към детайлите в морфологичен и семантичен план, а лингвистичната ерудиция на автора проличава в диахронното проследяване и етимологичния анализ на редица думи от различни

индоевропейски езици. Много полезен е изработеният **Речник на термините**, в който са обяснени нововъведените от докторанта термини, като

парадемоним, религионим, кръстосана корелация, половоспецифичен и др.

Приносителите на изследването, които В. Николаев посочва накрая на Обобщението, включват още:

„Постулиране автономия на корелатите и незадължителна производност на женския член от мъжкия; Динамиката на вариация между женските завършеци *-ница* и *-ничка* се изследва вероятно за първи път; На български език за първи път се прави толкова изчерпателно изследване върху морфологията и прагматиката на половомаркираните думи в гръцки; Наше предложение е постулирането на т.н. *двоична* и *троична* схема при генеричното и половоспецифичното назоваване на животните...; очертаването на *четворна* схема за описание на животни и хора по признаците пол и възраст” (с. 399 – 400).

Авторефератът отговаря на изискванията да престава и обобщи материала в дисертацията, като изведе на преден план акцентите и направените изводи.

Докторантът се е съобразил с основните препоръки и забележки (най-вече по отношение на увода и заключението, които са основно преработени) на вътрешното обсъждане на дисертацията и те са отразени в автореферата. Налице са и необходимите публикации по темата на дисертацията.

Някои забележки:

Наблюдава се неточност и непоследователност в употребата на определени езиковедски термини: напр. в уводната част авторът разяснява, че под термина „формант” се разбира както „конгломерат от наставка и окончание, напр. журналистка” (т.е. тук „формант” и „завършек” са идентични?), така и „втория корен на сложните съществителни, напр. политолог” (с. 16), а накрая в приложения речник формантът е определен като синоним на суфиксоид (който всъщност е десемантизиран корен) и на втори корен в сложните съществителни (с.409). Суфиксите *-джия* и *-чия* са наречени алофони, докато те са аломорфи; пак по повод на суфикса *-джия* буквата <я> е определена като „диграф”, а в случая става дума, че тя предава възходящ дифтонг [ja] (с. 128). На с. 90 *ветеринар*,

клицар, комисар са характеризирани като професионими от непроизводни основи, а всъщност те са производни от корен + суфикс *-ар*.

В някои случаи докторантът прави собствена трактовка на вече утвърдени термини в българската лингвистична традиция, което може да доведе до объркване: напр. под „антропоним” е прието да се разбира лично (собствено) име на човек, докато в речника антропонимите са определени като „съществителни, означаващи човешки същества” (с. 409); също така не смятам за удачно да се използва терминът аглутинация по принцип за индоевропейски езици (вж. с. 104), защото този тип афиксация не е характерен за тях. Надявам се, че докторантът ще има предвид тези терминологични уточнения, които ще са от полза за бъдещата му научна работа.

В заключение: Предложеният дисертационен труд има висока научна стойност и представлява значим принос в изследванията за езиковото изразяване на пола не само в български, гръцки и румънски, но и в общолингвистичен план – този факт, както и всички останали достойнства на дисертацията, изтъкнати по-горе, ми дават основание с пълна убеденост да предложа на научното жури да присъди образователната и научна степен „доктор” на Венелин Иванов Николаев.

Рецензент: доц. д-р Албена Мирчева-Жечкова

София, 03. 2023 г.